

זונים

הזונים נזכרו במשנה פעמיים: כמין הדומה לחיטים, בהקשר של דיני הכלאים (כלאים א' ובהקשר של דיני התרומה (תרומות ב' ו). עוד נזכרו פעם אחת בתוספתא (תרומות ו' י), בהקשר של תערובת תרומה. נזכרו פעם אחת בירושלמי (תרומות ה' ג).

חיטה

זון משכר

הזיהויים

■ **חיטה** (או מין קרוב אליה) 'מקולקלת' או בעלת צורה משונה - זיהוי כללי שכזה עולה מהירושלמי, וכן מובא אצל רמב"ם, תנה"י וכפ"פ.¹ המליצה מזהה עם חיטת בר.²

■ **זון משכר** (*Lolium temulentum*) - מין דגן חד-שנתי גבוה (יכול להגיע לגובה של יותר ממטר). הגרגרים של הזון המשכר דומים לגרגרי תבואה, וקשה לנפותם ממנה (ועל כן נקרא בשפות שונות 'חיטה מדומה'). הזון המשכר מקיים סימביוזה עם פטרייה החודרת אל גרגריו ומפרישה חומר רעיל, ומכאן הנזק הגדול שיכולים לגרום גרגרים אלו לחקלאי כאשר הם מעורבים בגרעיני החיטה. כך זיהו רש"ג, זרעים גניזה ב, רנאה"י, רנאה"י פ"א, תנה"י, כפ"פ ל"ע, ערוך (לצד הזיהוי כקצח), רע"ב ומוה"ע. כתכ"ה מבין זיהוי זה כאפשרות שנייה.³

■ **ברומית הגגות** (*Bromus tectorum*) - מין דגן חד-שנתי נמוך. הברומית שכיחה מאוד בארצות הים התיכון. מיטיבה לגדול בקרקע רדודה, ובעיקר כמרבדים על גגות עפר של בתים כפריים. כך הביא רנאה"י לצד הזיהוי כזון משכר.⁴

ברומית הגגות

קצח תרבותי

דוחן תרבותי

■ **קצח תרבותי** (*Nigella sativa*)

- מין ממשפחת הנוריתיים. מוצאו בדרום אסיה. בעת העתיקה נחשב כצמח מרפא, וכך מתייחסת אליו גם הרפואה המודרנית. הזרעים השחורים של הקצח משמשים עד היום כתבלין, וכחלק מהעיסה או הציפוי של לחמים שונים. כך זיהה בערוך ומופיע בפירוש לב"ר המיוחס לרש"י, וכן בזיהוי הראשון אצל כתב"ה. גם ריבמ"ץ מדבר על זרעים שחורים, וייתכן שכוונתו גם היא לקצח.⁵

■ **דוחן תרבותי** (*Panicum miliaceum*)

- זהו אחד מן המינים הנקראים בפינו 'דוחן'. מין דגן שמקורו באזור הים התיכון. גדל גם כעשב רע בשדות מעובדים. כך הזיהוי אצל מכה"מ.⁶

עיון

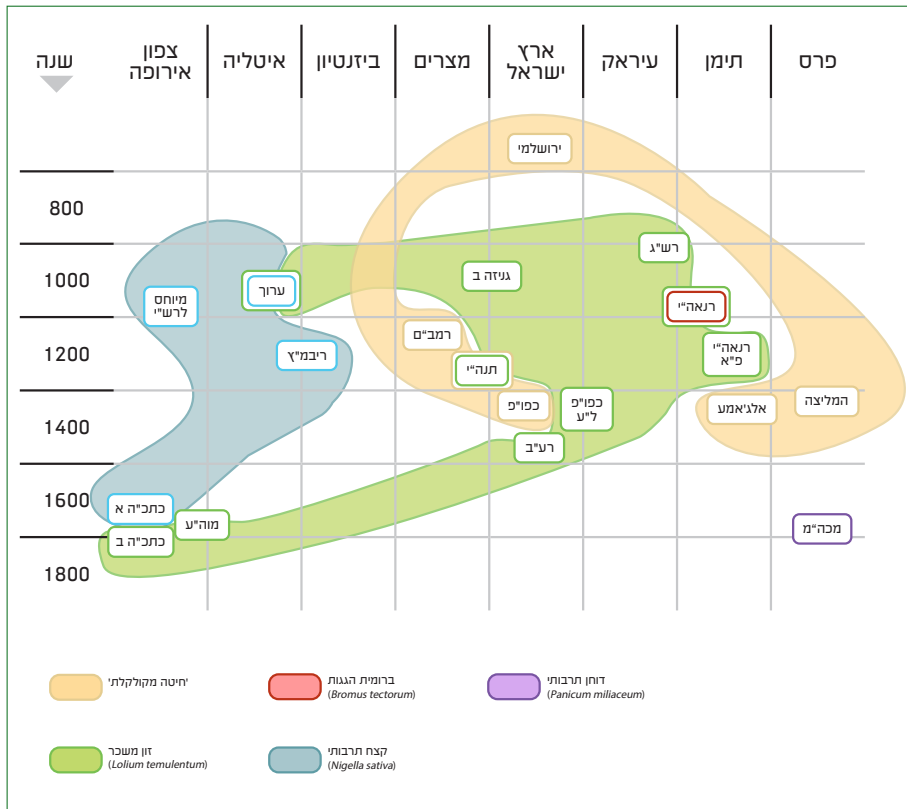
המשותף לזיהויים הוא שמדובר במיני זרעים הגדלים כעשבים רעים בשדות תבואה, וזרעיהם מתערבים בגרעיני התבואה.

בירושלמי (וכן ברמב"ם, תנה"י וכפו"פ) מזוהים הזונין עם מין 'חיטה שהתקלקלה'. ההסבר האטימולוגי לשם, נקשר לדרשה 'ולא תזנה הארץ' - מיכן שהפירות מזנין. זהו

ביטוי ציורי, שמכוון כלפי זרעים של עשבים רעים הפוגעים ביבול. תנה"י מאחד בין זיהוי זה ובין הזיהוי עם זון משכר.

הפרשנים בערבית זיהו כולם את הזונים שבמשנה עם מיני דגנים, רובם מזהים עם זון משכר, אשר שמו הערבי קרוב לשם שבמשנה. מין זה מתאים במאפייניו גם לאמור בירושלמי: זון משכר גדל בשדות החיטה ומתדמה אליה. קשה מאוד להפריד בין גרעיני החיטה לגרגרי הזון (הן בזרייה והן בכברה). כאמור, הזונין מכילים חומר רעיל לאדם, מה שמתאים לנאמר במשנה שאינן אוכל (תרומות ב'ו).⁷

אצל רנאה"י מובא השם הערבי של הזון המשכר, אך בסמוך הובא, כשם נרדף, שמו הערבי של מין דגן אחר - ברומית הגנות. סביר להניח כי זו תוספת מאוחרת מתימן, שם לא נפוץ הזון המשכר, ועל כן זוהה פירושו עם הברומית.

מסורת אירופית ברורה שבה לא מדובר דווקא על "מין חטין", אלא על צמח בעל זרעים שחורים - קצח תרבותי.

זיהויו של מכה"מ הוא עם מין דגן נאכל - דוחן תרבותי - שגדל גם כעשב רע בשדות של גידולים אחרים.

זיהוי החוקרים: לעף וצ'יז'יק מזהים את 'זונים' עם שלמון סורי (Cephalaria syriaca), שגם הוא עשב רע נפוץ בשדות חיטה.⁸ פליקס ופלדמן מזהים אותם כמו רוב הפרשנים עם זון משכר.⁹

הערות:

1. ירושלמי (כלאים א ה"א, עמ' 145): אמר ר' יונה: מין חטין הן, אלא שהפירות מזנין, כהדא דתני: 'ולא תזנה הארץ' - מיכן שהפירות מזנין; רמב"ם (כלאים א א עמ' קסז): מין חטה שהארץ משנה אותה ונפסדת צורתה וטבעה ולפיכך נקרא זונין מעניין היציאה מדרך היושר" [כך גם אצל אלג'אמע, עמ' 37, ערך 'זונין']; תנה"י (עמ' 158, ערך 'זון'): "... והוא חיטה שנתקלקלה ויצאה מגדר מינה ונעשתה מין גרוע שחרגה מעיקרה; כפופ" (תשמא) [ציטוט מבר"ח]: בר טוביא בשם רבי יצחק אמר אף הארץ זינתה הוי זרע לה חטין ומסקא זונין.
2. המליצה (בהמ"ל): גור גנדום < گور گندوم (פר')=חיטה מדברית.
3. רש"ג: (עמ' 175 10): זיואן < زيوان=Avena fatua (=שיבולת שועל פטואה. מין בר, עשב באשה מטריד ארנון, חקלאות ד, עמ' 353) או Avena sativa (=שיבולת שועל תרבותית עיסא, עמ' 28, מס' 8,10; בדויאן, מס' 589). למרות הכתיב השונה, נראה סביר יותר, לפי ההקשר ולפי המקבילות בפרשנות המשנה הערבית, שהכוונה היא דווקא ל'זואן' زوان = Lolium temulentum - ראה להלן רנאה"י. נראה כי אין לייחס חשיבות מרובה לשינוי כתיב של ייתור או חיסור אמות קריאה, כאשר מדובר בערבית יהודית, והמקרה הנדון אינו יוצא מן הכלל בתחום זה (וראה למשל בסמוך אליו - שבולת שועל סנבול אלתעלב - 'סנבול' במקום 'סנבל'); זרעים גניזה ב: אלזואן < לעיל רש"ג; רנאה"י (עמ' 29): אלזואן... < زوان (زوان, زوان, زوان) = Lolium temulentum (עיסא, עמ' 111, מס' 6; בדויאן, מס' 2140; רמב"ם ביאור, מס' 143; אבן אלביטאר, תפסיר II, מס' 85); רנאה"י פ"א (עמ' 31): חנד'רה < حنذره=Lolium temulentum (פיאמנטה, תימנית כר', א, עמ' 111), וכך גם בכת"י מב"צ (עמ' 93). יש לציין כי خندروس = Triticum spelta (=חיטת הספלטה, 'כוסמין'. עיסא, עמ' 183, מס' 18. רמב"ם ביאור, מס' 389. אף שזיהוי זה מסתבר פחות, שהרי זהו דגן מאכל נפוץ); תנה"י (עמ' 158, ערך 'זון'): הוא אלזואן... < לעיל רנאה"י; כפופ"ל"ע (תשמג): זואן < לעיל רנאה"י; ערוך (ח"ג עמ' 306, ערך 'זנין'): פי' זונין... ובלשון ישמעאל זואן... < 'זואן' - לעיל רנאה"י מורה"ע (שם): פי' זיונין בל"י (=בלשון יוון) ורומיי מין נטע כמון מין דגן נולד מחיטים מעופשים קודם הזרעם < Lolium temulentum = ζῆλον (לידל וסקוט, עמ' 756. ראה בוכסטרף, לקסיקון I, עמ' 353); רע"ב (כלאים א א): קורין לו בערבי זיואן; כתכ"ה (דף מה ע"ב): "... וי"מ ב"ד [בלשון רומי] לוליום. זיוניום מקובץ (?) מזואן בל"ע [=בלשון ערבי] < lolium (לט.)=Lolium temulentum.
4. רנאה"י (עמ' 29): אלזואן הוא אלרתא < نرى=Bromus tectorum (עיסא, עמ' 33, מס' 16; בדויאן, מס' 715; פיאמנטה, תימנית כר' I, עמ' 56). מין זה מצוי בשפע כעשב רע בשדות חיטה באזורים הגבוהים של תימן (ווד, תימן, עמ' 349), בעוד Lolium temulentum נדיר באזור זה (שם, עמ' 347). נראה, אם כן, כי הצמדת 'זואן'

- ל-'ת'רא' היא שילוב של הפירוש המקורי, שכיוון ל-*L. temulentum* (=זון משכר), עם עריכה תימנית. עריכה זו פירשה את העשב הרע 'זונין' על פי הריאליה המקומית עם *B. tectorum*.
5. ערוך (ח"ג עמ' 306, ערך 'זנין'): פי' זונין ניילו (בדפוס - נדוולו. באחד מכתבי היד - נרוולו) בלעז ובלשון ישמעאל זואן, והם זרעונים שחורים הנמצאים בין החיטים (בנוסף - מצטט את הירושלמי ואת ב"ר) < 'זואן' - לעיל רנאה"י (זון משכר); Nielle (צרפתית)=*Nigella sativa* (בדוואן, מס' 2412). הזיהוי עם הקצח, שכלל לא קרוב סיסטמטית ל-*Lolium temulentum*, המזוהה עם *Lolium temulentum*, בעייתי. על כן רצה קוהוט (שם) לטעון כי הכוונה היא ל-*Zinnia* - המזוהה עם שני מינים ממשפחת הסוככיים - *Carum carvi* (=קימל. עיסא, עמ' 41, מס' 3); *Pimpinella anisum* (=כמנון האניס. עיסא, עמ' 140, מס' 5). זאת אולי משום הדמיון בין זרעי המאכל של צמחים אלו לבין זרעי הקצח. גם מוסף הערוך רומז לדמיון מעין זה: מין נטע כמון. לדעתי ייתכן כי בעל הערוך, המתכוון בבירור ל-*Nigella sativa*, אשר גדל באירופה גם כעשב רע בשדות מעובדים, מצטט את הזיהוי הערבי מפרשן אחר. ועיין גם בפירוש לב"ר המיוחס לרש"י (פרק כח) המזוהה כ"ניילא" (ראה לקמן). פליקס טוען כי בזיהוי הערוך הכוונה היא ל-*Cephalaria syriaca* (=שלמון סורי. פליקס, כלאים, עמ' 22 הערה 14). [זיהוי המובא אצל חלק מן החוקרים שקדמו לו - הראובני, זונין (עמ' 187): צ"ז"יק, אוצר (עמ' 802) - וראה להלן]. לא מצאתי למין זה שם בשפה אירופית, הדומה לזה שמובא אצל הערוך, אם כי ישנו דמיון בין הזיהוי המקובל על החוקרים לבין הזיהוי בערוך - שניהם מתייחסים לעשב רע בעל זרעים שחורים שאינו דגני. ייתכן כי המסורת שזיהתה את הזונין עם השלמון, השתנתה לקצח עקב התפוצה הגיאוגרפית השונה של שני הצמחים; ריבמ"ץ (עמ' עב): פי' זונין פרוולי בלעז, ובלשון ישמעאל זואן, והן שעורין [עיין במהדיר על אתר, לפיו צריך לגרוס זרעונין או גרעינין] שחורין הנמצאין בין החיטים. ל"א זוליי לעז < 'פרוולי' ו'זוליי' אינם מזוהים. אומנם "פרוולי" דומה ל"נרוולו" המופיע באחד מכתבי היד של הערוך. בכל אופן, הדמיון בין לשון ריבמ"ץ ללשון הערוך ברור מאוד, ומסיבה זו נכנס גם הוא כאן; פירוש לב"ר המיוחס לרש"י (פרשה כח): אותן גרעינים שחורים המעורבים בחטין שלועזים נייל"א < Nielle (צרפתית)=*Nigella sativa* (בדוואן, מס' 2412); כתב"ה (דף מה ע"ב): זונין והם זרעונים שחורים הנמצאים בין החטין. ב"ר [=בלשון רומי] ניגילא. מילנטיון. בל' [=בלשוננו] אש'ניס < *nigella* (לט.)=axenuz=(ספ.)=*Nigella sativa* (אורזוקו, מילון, עמ' 106) וראה לעיל הערה 3.
6. מכה"מ (בהמ"ל, כלאים א): גאורוס < گاورس (פר.)=*Panicum miliaceum* (אחונדוב, עמ' 359).
7. בגרסה אחרת של הפירוש לב"ר המיוחס לרש"י (פרשה כח), מובא כך: ... והיא כמו חטה דקה וארוכה וקורין אותה בלעז מולייין. התיאור כאן כ'חטה דקה וארוכה' מתאים מאוד לזון המשכר, אף שהשם הלועזי שמובא בסמוך אינו ברור. ייתכן כי *Molinie* (צרפתית)=*Molinia caerulea* (בדוואן, מס' 2320), שהינו עשב רע נפוץ באירופה (פרייר ואונס, עמ' 257, 259), אף שככל הנראה מקורו של השם מדעי *Molinia* הינו מן התקופה המודרנית ולא מימי הביניים.
8. הראובני, זונין, עמ' 173; צ"ז"יק, אוצר, עמ' 802. ועיין לעיל הערה 5.
9. פליקס, כלאים, עמ' 22; פלדמן, משנה, עמ' 338-339.